

Lidia Michalska-Bracha

Kielce

SYBERYJSKIE LOSY POLAKÓW W XIX WIEKU W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ (DO 1939 ROKU)

Michał Janik, oceniając w końcu lat dwudziestych XX w. stan badań historycznych nad dziejami Polaków na Syberii w XIX stuleciu, podkreślił, że „Związki Polski z Syberią nie zostały dotychczas należycie oświetlone. Nie mamy nawet do tej pory – napisał dalej – dokładnej bibliografii polsko-syberyjskiej”¹. Kreśląc te słowa w 1928 r. na kartach klasycznej już dziś monografii dotyczącej polskiej zsyłki na Syberię, otworzył dyskusję nad potrzebą studiów źródłowych oraz monograficznych i syntetycznych prac na ten temat. Podobne stwierdzenia odnajdujemy na łamach pierwszego numeru kwartalnika „Sybirak” z 1934 r., organu Zarządu Głównego Związku Sybiraków, inaugurującego cykl publikacji poświęconych losom Polaków na zesłaniu w XIX–XX w. Czytamy w nim, że „Kilkunastowieczne dzieje Polaków na Syberii wciąż czekają na historyka, który by pozostawił dla potomności na podstawie jeszcze niewyzyskanych źródeł historycznych dokładny obraz ofiar, jakie Polacy złożyli w tym odległym kraju Azji”².

W czasie, gdy słowa te zostały wypowiedziane, w polskiej historiografii nie było wyodrębnionych kierunków naukowych badań nad dziejami polskiej zsyłki w XIX w. Ale był to również moment, kiedy z perspektywy lat dwudziestych i trzydziestych XX w. możliwe stało się podsumowanie dotychczasowego piśmiennictwa historycznego i sformułowanie pierwszych postulatów badawczych z tego zakresu. Upomniął się o te kwestie Marian Kukiel, historyk wojen i wojskowości oraz dziejów politycznych, uczeń Szymona Askenazego, w okresie II Rzeczypospolitej dyrektor Muzeum i Biblioteki Książąt Czartoryskich, związany z Uniwersytetem Jagiellońskim³. Historyk w recenzji dzieła Michała Janika wskazał na dwa ważne czynniki decydujące o potrzebie i rozwoju badań nad dziejami polskiej zsyłki.

¹ M. Janik, *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928, s. VII. Reprint z posłowiem A. Kuczyńskiego i Z. Wójcika, 1991.

² „Sybirak” 1934, nr 1, s. 2.

³ R. Stobiecki, *Miejsce w historiografii polskiej*, w: *Marian Kukiel. Historyk w świecie polityki*, red. R. Habielski, M. Jabłonowski, Warszawa 2010, s. 233–259.

Pierwszym były w jego ocenie przede wszystkim aspekty wychowawcze. Natomiast drugim względy poznawcze, czyli ściśle powiązanie tej problematyki z dziejami politycznymi Polski oraz stosunkami polsko-rosyjskimi w dobie porozbiorowej. Z tym łączył się bardzo ważny postulat historyka dotyczący poszerzenia podstawy źródłowej badań historycznych o rosyjskie dokumenty urzędowe, które dotychczas nie były wykorzystywane.

„Poza tym jednak trzeba znać dzieje Polaków na Syberii, aby mieć klucz do zagadnienia wielu przejawów naszej historii politycznej w dobie rozbiorów i porozbiorowej. [...] Nie tyle krew przelana w bitwach, ile ta płynąca od pałki i bata, leżała nieprzebytą dla uczucia zaporą na progach, wiodących ku porozumieniu z Rosją” – podkreślał Kukiel⁴.

W refleksji historyka, któremu szczególnie bliskie były dzieje XIX stulecia i czasów najnowszych, dominował pogląd o konieczności rozpatrywania problematyki polskich zesłań na szerszym tle dziejów politycznych, jako integralnej części koncepcji dziejów Polski doby porozbiorowej.

Badania nad polską zsyłką zainicjowane jeszcze w XIX stuleciu, a rozwijane w polskiej historiografii w okresie międzywojennym, uniwersyteckich studiów naukowych na szerszą skalę doczekały się dopiero po 1945 r., a ściślej od lat siedemdziesiątych XX w.⁵ Sięgające XIX w. zainteresowania historyczne tą problematyką wywodzą się z rozwijanej wówczas, niemal na bieżąco, literatury pamiętnikarskiej. Na ich rozwój wpływała także ludzka dbałość o zachowanie dokumentacji źródłowej epoki w postaci skrzętnie przechowywanych i gromadzonych początkowo w archiwach rodzinnych źródeł epistolarnych, spisów i rejestrów osób zesłanych, imionników i sztambuchów. Autorami pierwszych opracowań ilustrujących dzieje polskiej zsyłki, wspomnień, pamiętników i relacji byli sami zesłańcy – uczestnicy dziewiętnastowiecznych spisków i powstań narodowych. Przełomowymi dziełami w tym względzie są wspomnienia i prace historyczne Gustawa Zielińskiego (1809–1881)⁶, Rufina Piotrowskiego (1806–1872)⁷, Adolfa Januszkiewicza (1803–1857)⁸, Lucjana Tatomira (1836–1901)⁹, Ewy Felińskiej (1793–1859)¹⁰, Agatona

⁴ M. Kukiel, (rec.) *M. Janik, Dzieje Polaków na Syberii*, „Kwartalnik Historyczny” R. 43, 1929, s. 116.

⁵ W. Śliwowska, *Dawne i nowe badania nad polskimi zesłańcami na Syberii – ich miejsce w historii i kulturze*, w: *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław 1998, s. 265–276.

⁶ *Gustaw Zieliński. Kirgiz i inne poezje*, oprac. J. Odrowąż-Pieniążek, Warszawa 1956.

⁷ W. Śliwowska, *Rufin Piotrowski. Sybirak – pamiętnikarz – działacz emigracyjny – pedagog*, w: *Materiały V Sympozjum Biografistyki Polonijnej*, red. A. Judycka i B. Klimaszewski, Lublin 2000, s. 153–160.

⁸ *Żywoć Adolfa Januszkiewicza i jego listy ze stepów kirgiskich*, Berlin–Poznań 1861.

⁹ L. Tatomir, *Pamiętniki o Sybirze*, „Dziennik Literacki” 1865.

¹⁰ E. Felińska, *Wspomnienia z podróży do Syberii, pobytu w Berezowie i w Saratowie*, t. 1–3, Wilno 1852–1853.

Gillera (1831–1887)¹¹, Mariana Dubieckiego (1838–1926)¹², Benedykta Dybowskiego (1833–1930)¹³, Henryka Wiercieńskiego (1843–1923)¹⁴, Bronisława Zaleskiego (1820–1880)¹⁵, Wacława Lasockiego (1837–1921)¹⁶, Jakuba Gieysztor (1827–1897)¹⁷, Włodzimierza Czetwertyńskiego (1837–1918)¹⁸ oraz wielu innych, których spuścizna składa się na liczący setki tytułów zbiór zesłańczej literatury pamiętnikarskiej¹⁹.

Dziewiętnastowieczna literatura pamiętnikarska utrwaliła martyrologiczny obraz Syberii, który zdecydowanie dominował w ówczesnych narracjach historycznych i stał się mocno usytuowanym modelem opisu zesłańczych losów Polaków²⁰. Przyczyniła się ona także do obecności w świadomości Polaków w XIX–XX w. metafory „polskiego Sybiru” jako „ziemi przeklętej”, przestrzeni zesłania na terenie Imperium Rosyjskiego szerszej od geograficznej Syberii, a w efekcie jako zbioru wygnańczych doświadczeń Polaków²¹. Na te kwestie zwracał już uwagę Michał Janik, pisząc, że Syberia „z nazwiska znana od dzieciństwa każdemu Polakowi, na sam swój dźwięk nasuwa przed oczy myśli obraz jakiegoś beznadziejnego piekła ziemskiego w pustynnej krainie wiecznego mrozu, lodu i śniegu”²².

Jest oczywiste, że nasilenie zesłańczej literatury pamiętnikarskiej przypada przede wszystkim na okres po upadku powstania styczniowego i dotyczy ona w głównej mierze losów uczestników styczniowego zrywu. Z tego też względu

¹¹ A. Giller, *Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberii*, Lipsk 1867; tenże, *Z wygnania*, Lwów 1870; tenże, *Spis Polaków będących w Usolu 1866–1868*, Poznań 1872; tenże, *Groby polskie w Irkucku*, Kraków 1864; *Lista wygnańców polskich do roku 1860 spisana przez Agatona Gillera*, w: *Album Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, Poznań 1872.

¹² M. Dubiecki, *Osadczy w ziemi Mandżu*, „Tygodnik Ilustrowany” 1874; tenże, *Podróż do puszczy północy i na stępy Kipcaku. (Ułamki ze wspomnień wygnańca z r. 1861–1862)*, „Przegląd Powszechny” R. 8, 1891, t. 29–31; tenże, *Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice*, t. 2, Kijów 2014; tenże, *Teresa z Wierzbickich Bulhakowa. Wizerunek pośmiertny z jej pamiętników, listów, notat*, Kraków 1895; tenże, *Wigilia w domu niewoli*, „Nowa Reforma” R. 36, 1917, nr 592, s. 1–2; tenże, *Ze wspomnień katorgi syberyjskiej*, „Tygodnik Ilustrowany” R. 63, 1922, s. 55, 68.

¹³ *Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1878*, Lwów 1930.

¹⁴ H. Wiercieński, *Literatura Syberii*, „Tygodnik Ilustrowany” 1898.

¹⁵ *Z życia Litwinki 1827–1874. Z listów i notatek złożył B. Zaleski*, Poznań 1876.

¹⁶ W. Lasocki, *Wspomnienia mojego życia*, t. 1–2, oprac. M. Janik, F. Kopera, Kraków 1934.

¹⁷ J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, poprzedzone wspomnieniami osobistymi prof. T. Korzona, t. 1–2, Wilno 1913; W. Śliwowska, *Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów – zesłańców postyczniowych*, Warszawa 2000.

¹⁸ W. Czetwertyński, *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia z lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, oprac. S. Wasylewski, Poznań 1939.

¹⁹ Zob. m.in.: E. Maliszewski, *Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących (Druki i rękopisy)*, Warszawa 1928; E. Kozłowski, *Bibliografia powstania styczniowego*, Warszawa 1964; A. Brus, E. Kaczyńska, W. Śliwowska, *Zesłanie i katorga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914*, Warszawa 1992.

²⁰ M. Kukiel, (rec.) M. Janik, s. 115–117.

²¹ W. Śliwowska, *Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów*, s. 23.

²² M. Janik, *Dzieje Polaków*, s. 1.

punktem odniesienia w dalszych rozważaniach będzie przegląd badań historycznych nad dziejami polskiej zsyłki doby postyczniowej. Wspomnienia i relacje o losach uczestników powstania styczniowego na zesłaniu uzupełniane były przez szczególny rodzaj źródłowej dokumentacji, jaką stanowiły charakterystyczne dla epoki, a wspomniane już wcześniej, imionniki i sztambuchy, rejestrujące wpisy i nazwiska współwygnańców. Tylko tytułem przykładu należy zwrócić uwagę na: sztambuch Antoniego Rozmanitha, „Syberia 1866”, współtworzony przez Augusta Kręckiego, Romana Rogińskiego i Romana Frankowskiego; imionnik Piotra Czekotowskiego z okresu wygnania do Irkucka; sztambuch Wincentego Szuwałskiego, odbywającego karę w katordze nerczyńskiej i siwakowej; Aleksego Pytłasińskiego, zesłanego do permskiej roty aresztanckiej; sztambuch Andriollego; notatnik zesłanego do Usola Sylwiana Stattlera, zawierający wpisy m.in. Romana Rogińskiego, Jakuba Gieyszтора, Wawrzyńca Wiśniewskiego; imionnik Artemiusza Weryhy, który ze spuścizny Dubieckiego trafił do Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, czy wreszcie „Album wygnańców sybirskich 1860–1865 r.”, rejestrujący wpisy współzesłańców Wacława Lasockiego²³.

Dbalność o zachowanie dokumentacji historycznej epoki była wpisana w charakterystykę generacji 1863 r., co w konsekwencji skutkowało powstaniem wielu cennych spuścizn ilustrujących losy Polaków na zesłaniu. Przypomnieć można w tym miejscu choćby o spuściznie Wacława Lasockiego i Augusta Kręckiego. Lasocki, zesłany do Usola, jeszcze w 1904 r. przekazał do Akademii Umiejętności w Krakowie około stu pamiętników uczestników powstania styczniowego, w tym zesłańców, które udało mu się osobiście zgromadzić²⁴. Kręcki, sekretarz Ekspedytury powstańczego Rządu Narodowego, na zesłaniu w Usolu, Irkucku i w guberni jekaterynowsławskiej przebywał dziesięć lat. Jeszcze na zesłaniu, a następnie już po powrocie w 1883 r. do Warszawy zajmował się gromadzeniem dokumentacji historycznej dotyczącej powstania styczniowego, głównie biografii uczestników, w tym losów Polaków na zesłaniu. Cenna spuścizna już po jego śmierci przekazana została w latach dwudziestych XX w. do zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie²⁵.

Przytoczone przykłady nie tylko ilustrują proces powstawania istotnej dokumentacji źródłowej epoki, ale pokazują także, jak ważną rolę w rozwoju historycznych badań nad dziejami polskich zesłań w XIX stuleciu odgrywała pamięć autobiograficzna generacji powstańczej, z której często wywodzili się przecież pierwsi histo-

²³ Zob. m.in.: J. Sokulski, *Antoni Rozmanith i jego pamiętkowy sztambuch z Usola z r. 1866*, „Sybirak” R. 3, 1936, nr 3, s. 65–69; *Imionnik sybirski Artemiusza Weryhy*, podał M. Janik, „Sybirak” R. 6, 1939, nr 3, s. 35–38; J. Pezda, *Materiały do historii zesłańców doby powstania styczniowego w zbiorach Biblioteki XX. Czartoryskich i Muzeum Narodowego w Krakowie*, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, Kielce 2005, s. 326.

²⁴ G. Jakimińska, *Sybirak Wacław Lasocki i jego zbiory pamiętek o roku 1863*, w: *Epilog styczniowej insurekcji 1863 roku*, red. E. Niebelski, Lublin 2006, s. 195–217.

²⁵ F. Ramotowska, *Kręcki August Roman (1843–1920)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: *PSB*), t. 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 296; *Powstanie styczniowe w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, Warszawa 1966.

rycy tego zagadnienia. Jak ocenił znaczenie przekazów autobiograficznych Michał Janik: „Pomiędzy źródłami historycznymi pamiętniki zajmują bardzo wysokie miejsce. Mają bowiem tę osobliwą właściwość, że zawierają równocześnie opowiadanie i spowiedź, spojrzenie na minioną rzeczywistość i jej odbicie w życiu duchowym pamiętnikarza”²⁶. Historyk, opracowując wspomnienia Wacława Lasockiego, zwrócił uwagę na szczególne znaczenie pamiętników jako formy źródła historycznego. Traktował je nie tylko jako formę przekazu faktograficznego, ale także jako świadectwo duchowego stanu pamiętnikarza, jego poglądów, wizji przeszłości „przepuszczonej przez świadomość jednostkową”. W konsekwencji też równoważne znaczenie przypisywał materiałowi historycznemu zawartemu w pamiętnikach, jak i pamięci autobiograficznej²⁷.

Rozwój dziewiętnastowiecznej literatury pamiętnikarskiej i jej szczególne znaczenie dla omawianej w tym miejscu problematyki pozwala więc na obserwację, już ze współczesnej perspektywy badawczej, w jakim stopniu z pamięci autobiograficznej, a także pamięci zbiorowej kształtowała się na przestrzeni kilku dziesięcioleci historiografia polskiej zsyłki na Syberię w XIX stuleciu. Jakim tendencjom i wpływom podlegał obraz przeszłości kształtowany na podstawie przekazu pamięci autobiograficznej zesłańców doby postyczniowej oraz pamięci zbiorowej pokolenia 1863 r. Wszystko to pokazuje wzajemne relacje zachodzące w społecznej perspektywie pomiędzy dyskursem pamięci a historiografią, a samą historiografię dziejów polskiej zsyłki na Syberię umiejscawia w szerszym kontekście studiów nad pamięcią zbiorową²⁸.

Warto zwrócić uwagę, że zainteresowania badawcze dziejami polskiej zsyłki na Syberię w XIX w. podlegały tym samym przewartościowaniom, jakie zachodziły w ówczesnej historiografii odnośnie do badań nad czasami nowszymi i dobą porozbiorową. Niemal w sposób naturalny wpisywały się w obserwowany w polskiej historiografii po 1900 r. rozwój badań nad XIX w. jako konsekwencja realizacji postulatu Szymona Askenazego o potrzebie chronologicznego poszerzenia studiów historycznych na XIX w. i oparcia ich na metodzie krytycznej²⁹. Wreszcie też stały się integralną częścią historycznych studiów nad dziejami polskich spisków i dziewiętnastowiecznych powstań narodowych, w tym przede wszystkim badań nad powstaniem styczniowym³⁰.

W dziewiętnastowiecznej historiografii w zakresie badań nad dziejami Polaków na Syberii utrwaliły się przede wszystkim dwa nazwiska: Agaton Giller i Zygmunt

²⁶ W. Lasocki, *Wspomnienia*, t. 1, s. I.

²⁷ Tamże, s. II–III.

²⁸ L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym 1864–1939*, Kielce 2011.

²⁹ *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4, 5 i 6 czerwca 1900*, t. 1, *Referaty*, Kraków 1900; tamże, t. 2, *Protokoły obrad*, Kraków 1901.

³⁰ L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią, passim*.

Librowicz. Pierwszy z wymienionych, zesłaniec z lat 1853–1860 oraz członek powstańczego Rządu Narodowego, z własnych doświadczeń uczynił w latach sześćdziesiątych–osiemdziesiątych XIX w. źródło inspiracji dla późniejszych historycznych zainteresowań. Określany mianem „pierwszego historyka syberyjskiej Polonii”, podobnie jak w zakresie badań nad powstaniem styczniowym, jeszcze podczas pobytu na Syberii spisywał notatki biograficzne o zesłanych Polakach, gromadził na ten temat dokumentację źródłową w Muzeum Narodowym Polskim w Raperswilu, a także sam inicjował spisywanie relacji³¹. Jego ustalenia dotyczące m.in. spisów i not biograficznych osób zesłanych w XIX w. do Usola czy Irkucka miały zdecydowanie pionierski charakter i służyły rozwojowi studiów biograficznych z zakresu dziejów Polaków na zesłaniu³².

Kolejny z wymienionych, Zygmunt Librowicz (1855–1921), księgarz i publicysta działający w Petersburgu, był przedstawicielem środowiska, które nie doświadczyło osobiście pobytu na zesłaniu. W jego przypadku mówić możemy o szerszych chronologicznie zainteresowaniach. Opisując dzieje Polaków na Syberii, starał się sięgać do najdawniejszych ze znanych mu relacji na ten temat spisanych w XVII w. przez Adama Kamieńskiego³³. Jako autor klasycznej już dziś monografii *Polacy w Syberii* (Kraków 1884), uważanej zresztą za najważniejszą jego pracę historyczną, podjął się jak najszerszego zestawienia literatury pamiętnikarskiej z tego zakresu, nawet tej najdrobniejszej, rozproszonej w tygodnikach i prasie codziennej. Dał tym samym podstawę do szerszego omówienia problematyki w ujęciu historycznym³⁴. Librowicz świadomy wielkości wyzwania przed jakim stanął, szczególnie w kwestii spisywania dziejów zbiorowych Polaków na zesłaniu, podkreślał, że kierował się w pracy badawczej historyka jedynie prawdą i bezstronnością, aby spisać dzieje Polaków na Syberii pozbawione martyrologicznego zabarwienia³⁵. Zresztą jako jeden z pierwszych wzmiankował na temat dobrowolnego osadnictwa Polaków na Syberii w końcu XIX w.³⁶

W pewnym stopniu z nazwiskiem Librowicza wiązała się również inicjatywa dotycząca zorganizowania w lwowskim Ossolineum „specjalnej biblioteki syberyjskiej”, w której gromadzone miały być pamiętki z zesłania, wspomnienia, relacje oraz opracowania historyczne³⁷. Historyk wzmiankował na ten temat w artykule *Pa-*

³¹ W. Caban, L. Michalska-Bracha, *Agaton Giller (1831–1887). Członek Rządu Narodowego pierwszym historykiem powstania styczniowego*, w: „Znak i karabin do ręki bierzem”. Powstanie styczniowe i Rząd Narodowy 1863–1864, Wrocław 2014, s. 21–30.

³² W. Śliwowska, *Z badań nad losami Sybiraków i ich puścizną*, „Kwartalnik Historyczny” R. 47, 1990, nr 1, s. 105; też, *Dawne i nowe badania*, s. 266; J. Fiećko, *Rosja, Polska i misja zesłańców. Syberyjska twórczość Agatona Gillera*, Poznań 1997.

³³ A. Śnieżko, *Librowicz Zygmunt*, w: *PSB*, t. 17, Wrocław 1972, s. 292–293.

³⁴ A. Kuczyński, Z. Wójcik, *O pisarstwie Zygmunta Librowicza*, w: Z. Librowicz, *Polacy w Syberii*, Kraków 1884 (reprint Wrocław 1993), s. I–LI.

³⁵ Z. Librowicz, *Polacy*, s. II–IV.

³⁶ Tamże, s. 264–268.

³⁷ M. Janik, *Dzieje Polaków*, s. VII.

miętniki syberyjskie, opublikowanym na łamach *Polskiego Kalendarza Piotrogrodzkiego na rok przestępny 1916*³⁸. Postulat ten zgłoszony jeszcze w latach I wojny światowej doczekał się realizacji dopiero w okresie międzywojennym. Lwowska ksiąźnica, obok krakowskich instytucji naukowych i muzealnych, z wielu względów zaliczana była wówczas do najważniejszych miejsc, w których gromadzono i przechowywano źródła i literaturę do dziejów polskiej zsyłki na Syberię w XIX stuleciu. Można więc powiedzieć, że „kącik syberyjski” w lwowskim Ossolineum, o którym wspominał Librowicz, już w kolejnym dziesięcioleciu stał się pokaznym zbiorem dokumentującym dzieje Polaków na Syberii. Jak słusznie podkreślił w latach trzydziestych XX w. Aleksander Medyński: „Szczególnie głęboko w zakamarki duszy lwowskiej zapadł Sybir, a martyrologia wygnańców-Sybiraków pozostawała zawsze w dziejach [...] miasta przedmiotem czci nadzwyczajnej i głębokiego kultu”³⁹.

Powodów tego szczególnego zainteresowania we Lwowie problematyką Sybiru jeszcze w końcu XIX stulecia i na przełomie XIX i XX w. było wiele. Uwarunkowania polityczne i wpływ autonomii galicyjskiej należą do oczywistych. Niemniej na uwagę zasługuje fakt, że to Lwów po upadku powstania styczniowego stał się obok Krakowa najważniejszym ośrodkiem, w którym podejmowano społeczne inicjatywy opieki nad zesłańcami, ale i też powracający z Syberii wygnańcy osiedlali się bardzo chętnie na terenie Galicji; wspomnieć tu należy Mariana Dubieckiego, Benedykta Dybowskiego, Bronisława Szwarcego, Aleksandra Getritza, Bernarda Goldmana, Ludwika Zielonkę i wielu innych. Powoływane jeszcze w latach sześćdziesiątych–siedemdziesiątych XIX w. komitety i stowarzyszenia zajmujące się pomocą na rzecz zesłańców, organizowane akcje społeczne i inicjatywy dobroczynne, zjazdy Sybiraków, z których pierwszy odbył się we Lwowie 17 września 1894 r., stwarzały w konsekwencji dogodną atmosferę dla utrwalenia się w świadomości społecznej metafory Lwowa jako miasta „opiekuna Sybiraków”. Lwów, obok Krakowa, stał się także głównym ośrodkiem wydawniczym literatury pamiętnikarskiej z zesłania i to nie tylko w okresie autonomii galicyjskiej, ale również w czasach II Rzeczypospolitej⁴⁰. Wreszcie też spełniał funkcję miejsca przechowywania najwybitniejszych dzieł malarskich Aleksandra Sochaczewskiego o syberyjskim wygnaniu Polaków oraz znaczących ekspozycji muzealnych z tego zakresu. Przykładem była zorganizowana w okresie międzywojennym w Muzeum Narodowym im. Jana III we Lwowie monograficzna wystawa zatytułowana „Sybir w martyrologii porobiorowej Polski”, a także inicjatywa lwowskiego Muzeum Zasłużonych Polek z 1930 r., które m.in. gromadziło pamiątki z wygnańczej przeszłości kobiet – uczestniczek powsta-

³⁸ A. Kuczyński, Z. Wójcik, *O pisarstwie Zygmunta Librowicza*, s. X.

³⁹ A. Medyński, *Lwów opiekunem Sybiraków*, Lwów 1936, s. 5.

⁴⁰ W. Masiarz, *Lwów – opiekunem zesłańców syberyjskich i więźniów caratu*, w: *Lwów – miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa*, t. 4, red. K. Karolczak, Kraków 2002; L. Michalska-Bracha, *Lwowskie inicjatywy dobroczynne na rzecz „ubogich a zasłużonych” po powstaniu styczniowym*, w: *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2008.

nia styczniowego⁴¹. Na rosnące zainteresowania naukowe problematyką zesłańcą wpływ miały również organizowane we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej oraz w II Rzeczypospolitej obchody kolejnych rocznic zrywu styczniowego, w tym szczególnie 40. rocznica z 1903 r., 50. z 1913 r., 60. z 1923 r. czy 70. z 1933 r. Kraków odgrywał rolę równoważną jako ośrodek wydawniczy literatury pamiętnikarskiej z zesłania, miejsce przechowywania cennych spuścizn zesłańców w instytucjach archiwalnych, naukowych i muzealnych, czy wreszcie też jako ośrodek pomocy Sybirakom⁴².

W latach II Rzeczypospolitej zainteresowania badawcze dziejami polskiej zsyłki uległy terytorialnemu poszerzeniu (Kraków, Lwów, Warszawa, Wilno). Nadal jednak w większym stopniu studia z tego zakresu prowadzone były przez miłośników przeszłości i historyków spoza środowisk uniwersyteckich. Podejmowaniu tej problematyki przez badaczy sprzyjał z pewnością rozwój infrastruktury naukowej, przede wszystkim jednak tej pozauniwersyteckiej, dostęp do niewykorzystywanych dotychczas źródeł archiwalnych krajowych i zagranicznych oraz prywatnych, rozwój badań nad dziejami XIX stulecia i czasów najnowszych.

Wreszcie też znaczący wpływ wywierał stosunek historyków do dziejów porozbiorowych, na nowo formułowany z perspektywy odzyskanej już niepodległości i oparty na postulacie reorientacji poglądów na dzieje ojczyste. Na konieczność obiektywnej oceny doby porozbiorowej, jako obszaru badań niedocenianego dotychczas przez historyków, zwracał uwagę Adam Szelański na łamach „Insurrekcji”, czasopisma dotyczącego historii nowożytnej i czasów najnowszych⁴³. Do tych kwestii historycy odnosili się również podczas dyskusji nad metodami uprawiania historii porozbiorowej podczas Zjazdów Historyków w Poznaniu w 1925 r. oraz w Warszawie w 1930 r., byli to m.in.: Emil Kipa, Władysław Konopczyński, Michał Sokolnicki, Marceli Handelsman⁴⁴. Rola Zjazdów Historyków jako forum dla debat nad stanem historiografii dziejów porozbiorowych była w tym czasie nie do przecenienia. Dyskutowane podczas zjazdów zagadnienia źródłoznawcze, edytorskie, sprawy zabezpieczania i inwentaryzacji dziewiętnastowiecznych akt urzędowych państw zaborczych, a w konsekwencji określanie perspektyw badawczych w zakresie doby porozbiorowej, służyły ogólnemu rozwojowi historiografii dziejów now-

⁴¹ L. Michalska-Bracha, „Pamięć przeszłości własnej”. Wokół idei Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie, w: *Pamięć historyczna kobiet*, red. M. Przeniosło i K. Sierakowska, Kielce 2009.

⁴² W. Masiarz, *Krakowskie organizacje pomocy zesłańcom syberyjskim, więźniom caratu i weteranom powstań narodowych (1864–1939)*, w: *Studia z historii Polski XIX i XX wieku, ofiarowane Profesorowi Józefowi Buszce w pięćdziesięciolecie doktoratu*, red. I. Paczyńska, Kraków 1999; W. Masiarz, *Związek Sybiraków w Krakowie (1928–1939)*, „Zesłaniec” 1996, s. 45–57.

⁴³ „Insurrekcje” 1929, z. 1. s. 1–3; J. Maternicki, *Adam Szelański (1873–1961)*, w: *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2007, s. 369.

⁴⁴ Zob. m.in.: M. Sokolnicki, *Zagadnienie metody odnośnie do dziejów porozbiorowych*, w: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów 1930, s. 580–584; M. Handelsman, *O nasz dzisiejszy stosunek do historii porozbiorowej*, w: tamże, s. 451.

szych⁴⁵. W efekcie stwarzały pośrednio podstawę do badań nad dziejami polskiej zsyłki na Syberię w XIX stuleciu.

Trudno jednoznacznie określić, w którym ośrodku naukowym w okresie II Rzeczypospolitej najprężniej prowadzono badania z zakresu losów Polaków na Syberii w XIX w. W Wilnie ważne były inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a w sensie personalnym inicjatywy Stanisława Kościałkowskiego (1881–1960) i Wacława Wejtki. Kościałkowski, wieloletni prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, jeszcze w 1913 r. zainteresował się wydaniem pamiętników Gieysztor, choć nie była to jedyna inicjatywa historyka⁴⁶. Wejtko, archiwista i członek wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w zakresie badań nad dziejami Polaków na Syberii opracował w latach dwudziestych XX w. do dziś wykorzystywany w literaturze przedmiotu „Wykaz nazwisk kobiet więzionych i zsyłanych na Sybir i w głąb Rosji. Na podstawie dokumentów i ksiąg znajdujących się w Archiwum Państwowym w murach pofranciszkańskich – w tzw. Kancelarii General Gubernatora w Wilnie”, zesłanych m.in. do guberni tomskiej, permskiej, orenburskiej, woroneskiej, penzeńskiej, kostromskiej, samarskiej, tobolskiej, kazańskiej, tambowskiej, astrachańskiej, kurskiej i wołogodzkiej⁴⁷.

W badaniach nad dziejami Polaków na Syberii z pewnością utrzymana została dotychczasowa rola Krakowa i Lwowa. Niemniej rozwój infrastruktury naukowej w Warszawie odnośnie do badań nad dziejami nowszymi wpłynął w sposób zasadniczy na rozwój zainteresowań tą tematyką również w warszawskim środowisku historycznym. W pewnym stopniu sprzyjało temu m.in. powołanie czasopisma naukowego „Niepodległość”, instytucji takich jak Wojskowe Biuro Historyczne, gdzie przez pewien czas przechowywano kartotekę 1863 r. Edwarda Maliszewskiego, oraz Instytut Badania Najnowszej Historii Polski, w którego strukturze po reorganizacji przeprowadzonej w 1936 r. wyodrębniono samodzielny referat historii powstania styczniowego i doby popowstaniowej (1863–1892). Swoją rolę odegrał także warszawski Zjazd Historyków z 1930 r. oraz zorganizowana w 1938 r., z inicjatywy Handlsmiana przez Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, pierwsza ogólnopolska konferencja naukowa poświęcona problematyce wydarzeń 1863–1864 r.⁴⁸

Środowisko warszawskich historyków XIX stulecia i dziejów najnowszych należało w tym czasie do najliczniejszych. Jak ustalił Jerzy Maternicki, XIX wiekiem, jako głównym obszarem zainteresowań, zajmowało się w Warszawie w okresie mię-

⁴⁵ *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków*, t. 2, Lwów 1927; *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, Lwów 1930.

⁴⁶ J. Długosz, *Stanisław Kościałkowski (1881–1960), uczoney i patriota*, w: *Wilno – Wileńszczyzna*, t. 3, Białystok 1992.

⁴⁷ Państwowe Obwodowe Archiwum we Lwowie (dalej: POAL), zesp. 1186, inw. 2, sygn. 19, k. 1–145; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (dalej: BOssol.), rkps, sygn. 14742/II, k. 1–146.

⁴⁸ *Protokoły konferencji poświęconej dziejom powstania styczniowego w jego 75-ą rocznicę*, „Przeгляд Historyczny” 1937/1938, t. 34.

dzywojennym 110 historyków, m.in. Waław Tokarz, związany z tym oórodkiem od 1920 r., Marcei Handelsman, Marian Kukiel, Jan Kucharzewski, Stefan Pomarański, Edward Maliszewski, Henryk Moóicki⁴⁹. W tym samym czasie w Krakowie studia z zakresu XIX w., jako podstawowego obszaru badań, prowadziło 63 historyków, a we Lwowie – 66⁵⁰.

Bezpośredni wpływ na rozwój zainteresowań losami Polaków na Syberii w XIX w. miał z pewnoócią wydawany w Warszawie w latach 1934–1939 kwartalnik „Sybirak” – organ Zarządu Głównego Związku Sybiraków, który podejmował szeroko rozumianą problematykę dziewiętnastowiecznych zsyłek i stawił sobie za cel propagowanie wiedzy historycznej o związках Polaków z Syberią⁵¹. Choć tradycyjnie już publikacje na ten temat ukazywały się także w głównych warszawskich tygodnikach kulturalnych i społecznych, w tym na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” i „Biesiady Literackiej”. Podobnie rzecz się miała z prasą lwowską i krakowską. Zauważalny był również wpływ na zainteresowania problematyką zesłańczą historycznych czasopism naukowych: „Kwartalnika Historycznego” i Przeglądu Historycznego”, szczególnie poprzez publikacje w działach recenzyjnych.

Przegląd historiografii międzywojennej dotyczącej zesłańczych losów Polaków na Syberii dowodzi, że z tego zakresu nadal dominowała literatura wspomnieniowa, z edycjami wspomnień Lasockiego, Dybowskiego i wielu innych. Obok nich powstawały szkice i opracowania przyczynkarskie, m.in. Stanisława Biegańskiego (1894–1994), historyka, doktora filozofii po Uniwersytecie Lwowskim, pracownika Wojskowego Biura Historycznego w Warszawie⁵², oraz Henryka Moóickiego (1881–1952), profesora Uniwersytetu Warszawskiego i Jagiellońskiego, badacza XIX stulecia i dziejów najnowszych⁵³; zestawienia bibliograficzne (Janusza Gąsiorowskiego i Edwarda Maliszewskiego)⁵⁴, ale przede wszystkim studia biograficzne, omawiające indywidualne losy zesłańców-uczestników powstania styczniowego⁵⁵.

Do rozwoju studiów biograficznych przyczyniły się opracowywane przez badaczy i miłośników przeszłości spisy i rejestry biograficzne uczestników powstania styczniowego i zesłańców (np. Józefa Białyni-Chołodeckiego i Aleksandra Medyń-

⁴⁹ J. Maternicki, *Warszawskie órodowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 1999, s. 101–111.

⁵⁰ W. Marmon, *Krakowskie órodowisko historyczne w latach 1918–1939*, Kraków 1995, s. 53, 111–116; J. Pisulińska, *Lwowskie órodowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Rzeszów 2012, s. 192–216.

⁵¹ W. Masiarz, *Znaczenie tradycji sybirackiej (analiza treści pisma „Sybirak” 1934–1939)*, „Zesłaniec” 1998, nr 3, s. 21–40.

⁵² S. Biegański, *Polacy na Syberii. Szkic historyczny*, Warszawa 1928.

⁵³ H. Moóicki, *Pod znakiem Orła i Pogoni*, Lwów–Warszawa 1923.

⁵⁴ J. Gąsiorowski, *Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego*, Warszawa 1923; E. Maliszewski, *Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących (druki i rękopisy)*, Warszawa 1928.

⁵⁵ S. Pomarański, „Biografistyka” Powstania Styczniowego, „Przegląd Historyczny” 1937/1938, s. 31–32.

skiego ze Lwowa oraz Jerzego Maliszewskiego z Warszawy); kartoteki uczestników powstania styczniowego, w tym zesłańców, prowadzone m.in.: przez lwowskiego archiwistę Eugeniusza Barwińskiego, krakowskiego badacza Justyna Sokulskiego oraz przez warszawskiego historyka, bibliografa i krajoznawcę Edwarda Maliszewskiego⁵⁶. Niekwestionowane znaczenie miała w tej mierze również idea *Polskiego Słownika Biograficznego*, poprzedzona lwowską inicjatywą „Słownika biograficznego dziejów porozbiorowych”. Z pomysłem tym wystąpili Ludwik Finkel i Kazimierz Tyszkowski w latach dwudziestych XX w., z okazji dziesięciolecia Odrodzenia Polski. „Słownik biograficzny dziejów porozbiorowych”, obejmujący lata 1772–1918, miał zawierać biografie „bojowników i męczenników, pokoleń budowniczych nowej Polski”. Jak podkreślał Tyszkowski:

Chyba ich idą w niepamięć, trzeba zatem sięgnąć do otwartych, a dawniej zamkniętych archiwów policyjnych i administracyjnych czy sądowych, do skarbnicy tradycji rodzinnych. Zwłaszcza dla dziejów ostatnich, żyją jeszcze epigoni powstania styczniowego, działacze epoki popowstaniowej, żyje jeszcze pokolenie wczorajsze końcowego okresu niewoli – z ich ust i pióra, z ich wspomnień i materiałów tem łatwiej odtworzyć będziemy mogli historię Polski w życiorysach działających mężów ostatnich pięciu pokoleń⁵⁷.

Wydanie słownika poprzedzić miało, jak zapowiadał Tyszkowski, opracowanie do końca lipca 1931 r. kartoteki osób przewidzianych do umieszczenia w słowniku, głównie z terenów Małopolski Wschodniej⁵⁸. Interesująca nas kategoria uczestników walk o niepodległość była jedną z 35, jakie obejmować miał „Słownik biograficzny dziejów porozbiorowych”.

W pracach nad słownikiem uczestniczyć miała m.in. Maria Bruchnalska (1869–1944), lwowska działaczka kobieca i publicystka, która w latach 1913–1933 zajmowała się opracowaniem udziału kobiet w powstaniu styczniowym oraz losów kobiet na zesłaniu⁵⁹. Jej ustalenia miały w tym zakresie charakter pionierski i to nie tylko na poziomie pozyskiwania relacji i wspomnień, ale także źródeł archiwalnych. Badaczka samodzielnie opracowała „Wykaz zesłanych kobiet lub idących dobrowolnie z uwzględnieniem miejscowości, w których przebywały pojedynczo

⁵⁶ Szerzej zob.: L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią*, rozdział 2; W. Śliwowska, *Kartoteka uczestników powstania styczniowego w Instytucie Historii PAN*, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy*, s. 12.

⁵⁷ Cyt. za: P. Sierżęga, *Kazimierz Tyszkowski (1894–1940). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*, Rzeszów 2010, s. 259.

⁵⁸ Tamże, s. 261.

⁵⁹ M. Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1933. Zob. spuściznę: POAL, Maria Bruchnalska – publicystka, działaczka polskiego stowarzyszenia kobiecego (1869–1944): zesp. 1186, inw. 2, sygn. 1–30; BOssol., „Ciche bohaterki” 1863 r., t. 2, Kobiety Litwy – Wołynia – Ukrainy. Materiały biograficzne i ilustracyjne zebrane i częściowo opracowane przez Marię Bruchnalską: rkps, sygn. 12173/II; Materiały Marii Bruchnalskiej dotyczące udziału kobiet polskich w powstaniu styczniowym: rkps, sygn. 14742/II; Materiały Marii Bruchnalskiej dotyczące udziału polskich kobiet w powstaniu styczniowym: rkps, sygn. 12172/II.

czy grupami” (na podstawie relacji i wspomnień oraz dokumentów Archiwum Akt Dawnych w Warszawie), obejmujący nazwiska 188 kobiet⁶⁰. Wydała drukiem tylko część zebranych materiałów źródłowych dotyczących udziału kobiet w powstaniu styczniowym i ich losów na zesłaniu (*Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1933). Pozostałe relacje źródłowe jedynie przygotowała do druku i do dziś znajdują się w jej spuściźnie w zbiorach lwowskich i wrocławskich. Wkład Bruchnalskiej w rozwój badań nad zesłańczymi doświadczeniami kobiet jest niekwestionowany. Z pewnością przyczyniła się do pozyskania wartościowych źródłowo wspomnień i relacji kobiecych, które należą do rzadkości jeśli chodzi o literaturę pamiętnikarską z okresu powstania styczniowego i losów Polek na zesłaniu, ale także wiele z jej ustaleń dotychczas nie straciło na aktualności⁶¹.

Niemalże ze wspomnianych inicjatyw doczekało się już częściowego omówienia w literaturze przedmiotu, niemniej kilka słów przypomnienia należy poświęcić studiom biograficznym Edwarda Maliszewskiego (1875–1928). Warszawski historyk, prowadząc prace nad słownikiem biograficznym uczestników powstania styczniowego, opracował jedną z najważniejszych w II Rzeczypospolitej kartotek 1863 r., w tym osób zesłanych, liczącą ponad 25 000 nazwisk⁶². Kartotekę oparł na szerokiej podstawie źródłowej, na dokumentach często dotychczas niewykorzystywanych. Wśród nich znajdowały się akta sądów wojennych, komisji śledczych, audytoriatu polowego, akta generała-gubernatora warszawskiego. Sięgał przy tym do archiwów warszawskich, wileńskich i raperswileńskich, a także do współczesnej mu dokumentacji Komisji Kwalifikacyjnej dla weteranów powstań narodowych z lat 1831–1848 i 1863 r., którą powołano przy Ministerstwie Spraw Wojskowych w 1919 r. Do tych samych akt Komisji Kwalifikacyjnej sięgał inny warszawski badacz – Jerzy Maliszewski, czego efektem były cenione spisy zesłanych i internowanych powstańców, opublikowane w latach dwudziestych XX w.⁶³

Podobnie jak kartoteka Maliszewskiego, zniszczona wraz ze zbiorami raperswileńskimi, nie zachowała się inna ważna ewidencja powstańców 1863 r., opracowana

⁶⁰ POAL, zesp. 1186, inw. 2, sygn. 8, k. 85–124; L. Michalska-Bracha, *Syberyjskie doświadczenia Polek w świetle materiałów Marii Bruchnalskiej – zarys problematyki*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007, s. 131–138.

⁶¹ W. Śliwowska, *Polska – Syberia. Dwa światy w oczach polskich zesłanek*, w: *Polska a Syberia. Spotkanie dwóch światów*, red. M. M. Blomborg, Łódź 2001, s. 191–200; L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią*, rozdział 3; W. Caban, L. Michalska-Bracha, *Kobiety powstania styczniowego na Syberii. Zesłanki do Usola i Kunguru*, w: *Postawy i aktywność kobiet w czasie powstania styczniowego 1863–1864 (na tle polskich konspiracji i działalności powstańczej doby zaborowej)*, red. T. Kulak, J. Dufurat, M. Piotrowska-Marchewa, Wrocław 2013, s. 163–190.

⁶² W. Armon, *Maliszewski Edward (1875–1928)*, w: *PSB*, t. 19, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974, s. 374–376.

⁶³ J. Maliszewski, *Sybiracy zesłani i internowani za udział w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1930; tenże, *Uczestnicy powstania styczniowego zesłani i internowani*, Warszawa 1931; tenże, *Powstanie styczniowe. Notatki biograficzne uczestników*, Warszawa 1932.

w latach 1936–1939 przez Eugeniusza Barwińskiego (1874–1947), historyka i prawnika, dyrektora Archiwum Państwowego we Lwowie⁶⁴.

Ze środowiskiem lwowskim związane były również studia biograficzne prowadzone przez Józefa Białynię-Chołodeckiego (1852–1934) oraz Aleksandra Medyńskiego (1882–1940). O ile postać Chołodeckiego doczekała się wielu opracowań we współczesnej historiografii, tak kilka słów należy poświęcić drugiemu z wymienionych badaczy⁶⁵. Medyński, historyk i publicysta, przez lata pracował jako nauczyciel w IV i IX Gimnazjum lwowskim oraz w Zakładach Naukowych Żeńskich Zofii Strzałkowskiej. Jako publicysta i członek Zrzeszenia Dziennikarzy drukował teksty na łamach „Słowa Polskiego”, „Kuriera Lwowskiego” i „Dziennika Polskiego”⁶⁶. Medyński wydawał pamiętniki z okresu powstania styczniowego, ale przede wszystkim opracowywał almanach powstańców 1863 r., w tym osób zesłanych. Jak wspominał Marian Tyrowicz, Medyński zgromadził w tym celu cztery tomy nekrologów, które mogły służyć badaczom z zakresu biografistyki⁶⁷. Jednak do najbardziej znanych publikacji Medyńskiego, jeśli chodzi o tematykę zesłańczą, należała praca „Lwów opiekunem Sybiraków”, w której obok not biograficznych zesłańców jako jeden z pierwszych zajął się problematyką powrotów Sybiraków do Galicji oraz działalnością lwowskich instytucji na rzecz pomocy zesłańcom.

W środowisku krakowskim okresu międzywojennego do historyków, którzy wnieśli wkład w rozwój badań nad dziejami Polaków na Syberii, zaliczyć należy z pewnością Justyna Sokulskiego (1872–1949) oraz Michała Janika (1874–1948).

Justyn Sokulski, historyk i bibliofil, zawodowo związany był początkowo ze Lwowem, a następnie z Krakowem, gdzie kontynuował rozpoczęte na Uniwersytecie Lwowskim studia historyczne⁶⁸. Jego badania z zakresu powstania styczniowego miały charakter wielokierunkowy, od dziejów militarnych, literatury pamiętnikarskiej po studia biograficzne. W swoich zainteresowaniach niejednokrotnie odwoływał się także do problematyki losów Polaków na zesłaniu. Z tego zakresu wiele publikował w latach trzydziestych XX w. na łamach „Sybiraka”, choć zamieszczał teksty historyczne także w „Kurierze Lwowskim”, „Słowie Polskim”, „Wiek Nowym”, „Polsce Zbrojnej”, „Kurierze Literacko-Naukowym”, „Nowej Reformie” oraz w „Wiadomościach Krakowskich”. Analiza jego piśmiennictwa na łamach „Sybiraka” dowodzi, że w znaczącej mierze opierał swoje studia na relacjach i literatu-

⁶⁴ Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie (dalej: CHAUL), zesp. 776, inw. 1, sygn. 137, k. 1–119; A. Kamiński, *Barwiński Eugeniusz (1874–1947)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź 1988, s. 34–35; E. Barwiński, *Kartoteka powstańców 1863 roku opracowana na podstawie akt Archiwum Państwowego we Lwowie*, „Przegląd Historyczny” 1937/1938, t. 34, s. 376–378.

⁶⁵ L. Michalska-Bracha, *Józef Białynia-Chołodecki – badacz powstania styczniowego*, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy*.

⁶⁶ K. Lewicki, *Medyński Aleksander (1882–1940)*, w: *PSB*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975, s. 375–376.

⁶⁷ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, Papiery Justyna Sokulskiego, rkps, sygn. 6655, k. 53.

⁶⁸ A. Toczek, *Sokulski Justyn (1872–1949)*, w: *PSB*, t. 40, Warszawa–Kraków 2000, s. 238–240.

rze pamiętnikarskiej. Taki charakter mają uwagi historyka na temat wydanych jeszcze w 1913 r. pamiętników Ignacego Drygasa, zesłańca chłopskiego pochodzenia, który za udział w powstaniu stycziowym skazany został na wygnanie do Tobolska, Omska, a następnie do Junina, wioski położonej za Omskiem⁶⁹. Sokulski, dokonując przeglądu literatury zesłańczej, wskazał na szczególne znaczenie wspomnień Drygasa. „Takich chłopskich pamiętników z powstania stycziowego jest znikoma ilość, więc już to samo legitymuje je słusznie”, podkreślał. Jego ocena do dziś oczywiście nie straciła na znaczeniu i jest nadal aktualna w historiografii⁷⁰.

Podobne rozważania Sokulski prowadził na temat polskiego ośrodka wygnanego w Irkucku, opierając je na pamiętnikach Rufina Piotrowskiego, Agatona Gillera, Jakuba Gieyszтора oraz Benedykta Dybowskiego. Ale przede wszystkim pisał o wkładzie Polaków w rozwój Syberii pod względem cywilizacyjnym, m.in. Gerwazego Gzozowskiego, Dybowskiego, Czekanowskiego⁷¹.

Odrębne miejsce w dorobku historycznym Sokulskiego z zakresu dziejów Polaków na Syberii przypisać należy studiom biograficznym, w tym przede wszystkim nad postacią Agatona Gillera⁷². Szczególna rola badań syberyjskiego okresu w życiu zesłańca wynikała przede wszystkim z faktu, że historyk od wielu już lat przymierzał się do napisania biografii Gillera i dysponował ważnym materiałem źródłowym w tej mierze, co do dziś znajduje odzwierciedlenie w spuściźnie Sokulskiego⁷³. Historyk jeszcze w 1907 r. dotarł do odręcznych zapisek Gillera z 1867 r., które otrzymał od Stanisława Pisarskiego, a następnie do fragmentów prywatnej korespondencji Gillera z lat 1866–1887, wykorzystał również zasoby biblioteki i muzeum w Raperswilu. Trudno jednak jednoznacznie określić, na ile badania Sokulskiego nad biografią Gillera, w tym nad zesłańczym okresem w jego życiu, były zaawansowane.

Podobnie jak Medyński we Lwowie, Sokulski podjął się jako pierwszy szerszego opracowania problematyki pomocy instytucjonalnej Krakowa w latach 1865–1869 na rzecz powracających z Syberii zesłańców⁷⁴. Jego ustalenia z tego zakresu miały

⁶⁹ I. Drygas, *Wspomnienia chłop-powstańca*, do druku przygotował J. Sokulski, Kraków 1913; L. Michalska-Bracha, W. Caban, *Сибир в воспоминаниях крестьянина Игнация Дрыгаса, сосланного после восстания 1863 года*, w: *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития*, cz. 1, Омск 2012, s. 356–363.

⁷⁰ J. Sokulski, *Zapomniany pamiętnik chłop-powstańca i Sybiraka*, „Sybirak” R. 6, 1939, nr 3, s. 40.

⁷¹ J. Sokulski, *Irkuck, metropolia wygnańców polskich po powstaniu stycziowym*, „Sybirak” R. 6, 1939, nr 3, s. 28–34.

⁷² J. Sokulski, *Agaton Giller więźniem i wygnańcem sybirskim*, „Sybirak” R. 4, 1937, nr 1, s. 61–65; zob. również: tenże, *Antoni Rozmanith i jego pamiątkowy sztabuch z Usola z r. 1866*, tamże, R. 3, 1936, nr 3, s. 65–69; tenże, *Udział Adama Chmielowskiego (brata Alberta) w powstaniu stycziowym*, „Głos Brata Alberta” R. 7, 1938, s. 148–153.

⁷³ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, Papiery Justyna Sokulskiego, rkps, sygn. 6656, 6659, 6676, 6694.

⁷⁴ J. Sokulski, *Pomoc Krakowa dla wygnańców sybirskich (1865–1869)*, „Sybirak” R. 3, 1936, nr 1, s. 36–44.

niewątpliwie charakter pionierski i stały się podstawą źródłową dla późniejszych badań historyków⁷⁵.

Z grona wymienionych dotychczas badaczy szersze studia nad dziejami Polaków na Syberii, zarówno w ujęciu problemowym, jak i chronologicznym podjął dopiero w okresie międzywojennym Michał Janik, historyk, krytyk literacki i działacz polityczny związany właściwie z dwoma ośrodkami, Krakowem i Lwowem. Na Uniwersytecie Lwowskim podjął studia na Wydziale Teologicznym, a następnie kontynuował je na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Już w 1902 r. uzyskał we Lwowie doktorat z zakresu filozofii. Publikował na łamach lwowskich pism: „Kurier Lwowski”, „Orędownik Językowy”, „Muzeum” oraz „Wieku Nowego”⁷⁶. W latach 1909–1912 pełnił funkcję radnego miasta Lwowa i wchodził w skład V sekcji dla spraw szkolnych i organizacyjnych (późniejszej dla spraw organizacyjnych i oświaty)⁷⁷.

Ze środowiskiem krakowskim związał się, pełniąc funkcję współpracownika Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, członka Komisji Historyczno-Literackiej PAU, a następnie członka Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa PAU (od 1930 r.). W okresie międzywojennym pracował zawodowo w Krakowie jako nauczyciel oraz inspektor szkół podstawowych⁷⁸.

Michał Janik w badaniach nad zesłańczymi dziejami Polaków dał się poznać jako wydawca niezwykle cennych pamiętników Wacława Lasockiego oraz pomniejszych relacji Artemiusza Weryhy, a ponadto jako biograf Mariana Dubieckiego oraz autor drobnych szkiców publikowanych na łamach „Sybiraka”, „Rocznika Wołyńskiego”, „Przeglądu Współczesnego”, „Gwiazdki Cieszyńskiej”, które stały się pokłosiem jego szerszych studiów nad dziejami Polaków na Syberii⁷⁹.

Praca Janika zatytułowana *Dzieje Polaków na Syberii*, ukończona w 1927 r. i uhonorowana nagrodą PAU w 1929 r., zawiera syntetyczny przegląd materiałów źródłowych oraz literatury pamiętnikarskiej, którą historykowi udało się zgromadzić do dziejów polskiej zsyłki na przestrzeni wieków, choć najwięcej miejsca w jego ustaleniach zajmuje oczywiście problematyka XIX stulecia. Najobszerniejszy w jego badaniach okazał się okres powstania styczniowego i popowstaniowej zsyłki, bo i sama dokumentacja źródłowa dotycząca literatury pamiętnikarskiej z tego zakresu jest najliczniejsza (4 rozdziały: XIII–XVI). Wśród omawianych pamiętników

⁷⁵ Zob. m.in.: W. Śliwowska, *Organizacja pomocy dla ofiar represji postyczniowych*, „Przegląd Historyczny” 1991, z. 1, s. 93–105.

⁷⁶ F. Bielak, *Janik Michał*, w: *PSB*, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 514–515.

⁷⁷ Ł. T. Sroka, *Rada miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914. Studium o elicie władzy*, Kraków 2012, s. 482.

⁷⁸ F. Bielak, *Janik Michał*.

⁷⁹ W. Lasocki, *Wspomnienia z mojego życia; Imiennik sybirski Artemiusza Weryhy*, podał M. Janik, „Sybirak” R. 6, 1939, nr 3, s. 35–38; tenże, *Towiańczycy na Syberii*, „Przegląd Współczesny” R. 9, 1930, t. 34, s. 93–108; tenże, *Wołyniacy na Syberii*, „Rocznik Wołyński” 1931, t. 2, s. 278–320; tenże, *Z dziejów męczeństwa Polaków na Syberii kart kilka*, „Gwiazdka Cieszyńska” R. 56, 1903; tenże, *Dubiecki Marian Karol (1838–1926)*, w: *PSB*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 428–430.

i wspomnień wygnańców 1863 r. zwrócił uwagę na pamiętniki Henryka Wiercieńskiego, Jakuba Gieyszтора, Benedykta Dybowskiego, Mariana Dubieckiego, Elżbiety Tabeńskiej, Leonarda Mężynyńskiego, Ludwika Zielonki i wielu innych. Janik wykorzystywał w pracy wspomnienia zarówno te wydane drukiem, jak i pochodzące ze zbiorów rękopiśmiennych lwowskiego Ossolineum (np. wspomnienia zesłanego do Tunki księdza Mikołaja Kulaszyńskiego, które do dziś nie zostały w całości wydane drukiem)⁸⁰.

Mimo niedostatków badań szczegółowych, syntetyzujące podejście Michała Janika zasługiwało na szczególną uwagę z perspektywy ówczesnej historiografii. Z jednej strony miało charakter porządkujący dotychczasowy stan badań nad dziejami polskiej zsyłki w XIX w. Z drugiej natomiast pozwoliło określić i wyznaczyć dalsze postulaty badawcze w tej mierze, w pierwszym rzędzie jednak poszerzające podstawę źródłową.

Przedstawiony w tym miejscu przegląd głównych kierunków historycznych badań oraz tytułów najważniejszych publikacji z zakresu dziejów Polaków na Syberii w XIX stuleciu, które powstały w polskiej historiografii od drugiej połowy XIX w. do 1939 r., pozwala na niemal kompletną charakterystykę ówczesnego stanu historiografii w tym zakresie, choć w pewnym stopniu wymaga uzasadnienia w dalszych szczegółowych badaniach źródłowych.

АННОТАЦИЯ

СИБИРСКИЕ СУДЬБЫ ПОЛЯКОВ В XIX ВЕКЕ В ПОЛЬСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (ДО 1939 ГОДА)

Исследование истории польской ссылки в Сибирь было начато еще в XIX в., а затем развито в польской историографии межвоенного периода. Тем не менее, научные исследования на большем масштабе развиты только после 1945 г., а более конкретно, с 70-х гг. XX в. Исторический интерес в этих вопросах начинается из воспоминаний написанных еще в XIX в. Авторами первых воспоминаний, дневников и рассказов были сами ссыльные – участники заговоров и национальных восстаний XIX в. Самыми новаторскими работами считается воспоминания и исторические исследования между проч.: Густава Зелинского, Руфина Пиотровского, Адольфа Янушкевича, Евы Фелинской, Агафона Гиллера, Мариана Дубецкого Бенедикта Дыбовского, Генрика Верцинского, Бронислава Залесского, Вацлава Лясоцкого, Якуба Гейштора и Владимира Четвертинского. Мемуарная литература XIX в. глубоко укоренилась в историческом

⁸⁰ Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie, M. Kulaszyński, Buriaci stepu tunkińskiego. Wieś jucka i pobyt w niej kapłanów rz.-kat. wyznania od r. 1866–1878, rkps, zesp. 5, sygn. 2957/II, k. 67; E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesłańców 1863 roku*, Wrocław 2011.

сознании поляков в XX в. Метафора «польской Сибири» и мученического образа Сибири, стала доминирующей моделью описания судьбы поляков в Сибири.

В историографии XIX в. в области исследований по истории поляков в Сибири зафиксировались перед всем две фамилии: Агафона Гиллера и Зигмунта Либровича – автора классической сегодня монографии *Поляки в Сибири* (Краков 1884), которую считают наиболее важной из его исторических работ. В межвоенный период изучением истории польской ссылки в Сибирь занимались профессиональные историки, а даже и так называемые «любители прошлого», в том числе м.пр. Эдвард Малишевский, Юзеф Бялыня-Холодецкий, Юстын Сокульский, Александр Мединский, Станислав Беганьский, Генрик Мосцицкий.

Но наиболее важным историческим трудом по этой теме стала книга Михала Яника *История поляков в Сибири* (Краков 1928), удостоена наградой Польской академией наук в 1929 г. Прямое воздействие на развитие исторических исследований о судьбах поляков в Сибири в XIX в. имел тоже ежеквартальный журнал «Сибиряк» – орган Совета сибиряков, издаваемый в 1934–1939 гг.

Ключевые слова: ссылка, поляки, Сибирь, польская историография, XIX–XX вв.